

A DETERMINISMUS ÉS AZ ERKÖLCSI BESZÁMÍTHATÓSÁG.

Mínt hogy nem az a czélom, hogy a determinismus tanainak helyes voltáról tüzetesen szóljak, mert ez annyit jelentene, mint vizet hordani a Dunába, — annyit mondtak már pro és contra — csak néhány rá vonatkozó megjegyzést akarok tenni, hogy azon kérdésre térhessek át, vajjon valóban megdől-e az erkölcsiség és az erkölcsi beszámítás, ha a determinismus elmélete elfogadtatik, vagy megállhat-e a determinismussal is az erkölcsi beszámíthatóság.

A vad népek majdnem minden tüneményben valamely akaratanilvánulást vélnek látni, legyen az akaró lény elhalt ős, legyen az jó vagy rossz szellem, vagy istenség. A tapasztalatok felszaporodásával, az ismeretek haladásával az emberiség sok feltűnőbb, egyszerűbb, vagy rendes időközökben bekövetkező tünemény okát kifürkészte, sokat, mi akaratinak, véletlennek és októl függetlennek látszott azelőtt, az oksági viszonyban álló tünemények láncolatába illesztett. Az okilag determinált tünemények köre hova-tovább tágult, a véletlen, szeszélyes tünemények száma hova-tovább kisebb lett; maradtak a fölötte bonyolult és elemeikre nehezen felbontható tünemények.

Hogy ezen bonyolult és elemeikre nehezen bontható tünemények közé a lelki tünemények is számítandók, úgy hiszem, további bizonyításra nem szorul. Könnyen megérthető, hogy róluk sokáig az a felfogás volt, miszerint azok törvényszerűségnek alávetve nincsenek.

Fogjuk-e a meteorologiai tünemények törvényszerűségét tagadni, mert nem tudjuk, milyen lesz holnap vagy holnapután az idő? Hiszen a meteorologiai általános törvényeket ismerjük és alapos azon feltevés, hogy minden egyes tünemény okozata a megelőzőknek és oka a következőknek; ezt még akkor is erősen hiszszük, ha nem is tudjuk egyes esetekben megmondani, mely és mily körülmények okozták az egyes tüneményt?

Másképen vagyunk-e az akarati elhatározásokkal? Általános törvényeit ismerjük, de egyes esetekben nem tudjuk megmondani, mennyi, mely és mily indokok folytak be az akaratelhatározásba. Innen azon látszat, hogy az akaratelhatározások nem determináltak. De a milyen módon a tudományok haladásával az emberiség majd kideríti, hogy oly dolgok, melyeknek oki összefüggése eddig ismeretlen, oki összefüggésben állanak, azon módon megerősödik majd az ethikai determinismus elmélete is és nem alaptalan azon nézet, hogy bekövetkezik azon idő, midőn az emberek ép úgy fognak csudálkozni azon, hogy kételkedhettek az ethikai determinismus helyességén, a mint mi csudálkozunk, hogy elődeink el nem képzelhették maguknak, hogy léteznek teszem antipodok.

Sokszor olvashatni, hogy a liberum arbitrium az öntudatnak meg nem czáfolható adata, melyet mindenki magán észlelhet és tapasztalhat. Efféle tételekkel óvatosan kell elbánni, mert már sokszor állították, hogy valamely lelki tünemény az öntudatnak meg nem czáfolható tanúsága szerint ilyen vagy olyan, midőn beható vizsgálat után kiderült, hogy még sem ilyen vagy olyan. Az öntudat és belső észlelés adatai csakugyan a psychologia alapját képezik, de előbb felette kritikai módon vizsgálándók meg, vajjon nem csalódunk-e az ilyen adatban? Már Herbart mondja: Hier nun setzt mich die Freiheit des Willens in einige Verlegenheit. Denn sie wird ja bezweifelt, wohl gar geleugnet; und ein solches Schicksal pflegt ein offenkundiges Factum doch nicht zu haben. (S. W. IX. 258. 1. Edition Hartenstein.)

Legyen még megengedve egy megjegyzést tennem: Ha természeti törvényeket hallunk emlegetni, könnyen azon téves nézet támadhat bennünk, hogy az a «természeti törvény» a tünemények fölött olyas «uralkodó» valami, melynek a tünemények «engedelmeskednek», olyasmi, mely H. G. Lewes szavai szerint a külső világban a policialis rendet fentartja (Laws are a kind of wise police keeping Nature in order. Problems of Life and Mind. I. 307. 1.), holott a természeti törvény nem egyéb, mint a tüneményekben előforduló azonosságoknak szavakban való kifejezése. Minthogy a természeti tényezők tulajdonságai változatlanok, azért ha ugyanazon körülmények találkoznak, mint egyszer azelőtt, a tünemény is ugyanolyan lesz.

Hasonló módon értelmezendők az akarati törvények is, mint a természeti törvények. Nagyon tartok attól, hogy az «akarat» szó is félreértésre adott okot. Ha belemarkolok a lelki tüneményekbe, akarati

elhatározásokat markolhatok, de nem «akaratot»; az akarat *elvont* és nem *realis* valami, és mint olyan nem birhat azon képességgel, hogy «indokok közt válogasson», hogy az «érzékiséget, a szenvedélyeket fékezze» és más effélet tegyen; ez meghaladott pszichologiai álláspont.

A pszichologiai és ethikai vizsgálatoknak valóságos kiinduló pontja azon tétel: az egyszerű, közvetlen, mondanám kézzel fogható tárgyra irányuló akaratnyilvánulások complicáltabbakká lesznek és hova-tovább elvontabb, érzékileg kevésbé elképzelhető, vagy érzékileg éppen nem képzelhető tárgyakra irányulnak, de mindig tárgyakra; már Herbart mondja: *Kennen denn auch die Menschen ein Wollen ohne Object* (S. W. IX. 259. l.). Sok köd és homály oszolnék el, ha mindig akarat helyett akaratüneményekről, tárgyakra irányuló akarat elhatározásokról szólnánk.

Ha tehát nem indeterminált akaratot, hanem determinált akarat elhatározásokat ismerünk, nem semmisült e meg a lelki szabadság? Dehogy! csakhogy másképp kell azt értelmezni. Lássuk csak, mit mond megint Herbart (S. W. IX. 265. l.): *Der reichste Geist hat die weiteste Aussicht auf künftiges mögliches Wollen, er wechselt am leichtesten die Objecte, umgeht am gewandtesten die Schwierigkeiten, bekämpft am Klügsten die Hindernisse; er wird also vorzugsweise sich frei nennen.* Und wir werden ihn nicht der Kurzsichtigkeit beschuldigen, die sonst wohl den Freiheitsdünkel erzeugt, wo einer seine Grenzen nicht wahrnimmt. Szabad tehát azon ember, ki gazdag ismeretekkel bir, ki cselekvéseiben az eszközökben választani tud, kinek vágyai és törekvései annyira ellensúlyozzák egymást, hogy egyik sem teszi lehetetlenné azt, miszerint az illető ember alkalomadtával a körülményeket higgadtan számba ne vegye, céljait mérlegelje és vaktában ne cselekedjék. De még ilyen ember is indok, még pedig döntő indok szerint cselekszik; de még ilyen ember is, kinek lelki élete oly magas fokra fejlődött, nem fogja mindig tudni, melyik volt az elhatározásban a valóságos döntő ok.

Hogy valaki ezen lelki szabadságra szert tehessen, hosszú neveltetésre és önművelésre van szüksége. A nevelésnek feladata az erkölcsöknek megfelelő képzeteket, érzelmeket és vágyakat fejleszteni, hogy oly túlsúlyra jussanak, melynél fogva az ellenkezőket kiszoríthatassák az öntudatból, ha pedig már túlsúlyban vannak és ha további tevékenységüket *semmi külső körülmény meg nem akadályozza*, akkor *önmaguktól* fognak továbbá megerősödni, azaz, az ember saját erkölcsi haladását öntudatosan fogja folytatni.

Midőn az ember saját nemesítésén fáradozik, az erkölcsi eredmény még mindig sok körülménytől függ, környezetétől és élete egyéb körülményeitől; de hogy ő az erkölcsi eszmék, érzelmek és vágyak iránt egyáltalában csak fogékony legyen, oly szerencsés pszichikai alkat szükséges, melyet már születésével kapott. Arra, ki gonosz pszichikai alkatot kapott örökségül, kevés vagy semmi erkölcsös hatást sem tesznek élete körülményei vagy környezete.

Csak kis körütekintés szükséges, hogy lássuk, hogy nem csak az érzékekben fordul elő színvakság, hanem sokszor többféle erkölcsi jelenségek iránti érzéketlenség, mondanám erkölcsi vakság. Bármennyire tiszteljem Henry Sidgwick-et mint moralistát, ha valóban remek művében «The methods of Ethics» (54. l. I. kiadás) azt gondolja, ha az iszákos ember egyszer elhatározza, hogy nem iszik többé és elhatározását keresztül is viszi, mondom, ha azt gondolja, hogy itt a szabad akarat esete forog fenn, akkor nézetem szerint téved. Ha az illető embernek nincsen meg a szerencsés jelleme, akkor ilyen elhatározás nem is keletkezhetik benne, vagy ha keletkezik, nem képes állhatatosan keresztül vinni.

Azon képesség maga, hogy valaki gondolatainak és vágyainak ura legyen, igen hosszú és bonyolult fejlődésnek eredménye és onnan származik a liberum arbitriumnak pszichologiai csalódása, melyről már feljebb szólottam. Henry Maudsley (Responsibility in mental disease 273. l.) igen szépen mondja: Okvetlenül gondolnom kell, hogy az erkölcsökről elmélkedő philosophusok néha az akaratnak közetlen erejét a gondolatok és érzelmek fölött igen is túlbecsülték, *abstract önálló valaminek vevén azt*, a nélkül, hogy kellőleg számba vették volna lassú és fokozatos fejlődését, mely magát a *concret akaratot* alakítja... Tényleg ép úgy, a mint az egyén gyakorlat által különös erőt nyer testének izmai fölött, midőn azoknak tevékenységét bonyolult tetteknek véghezvitele alkalmával társítja, oly tettek véghezvitele alkalmával, melyeket a gyakorlat előtt ép oly kevésbé hajthatott volna végre, mint a repülést, ép úgy, a mint ő ezen izmokat e tekintetben engedelmesekké teszi akarata parancsainak; ép úgy (mondom) nyerhet ő gyakorlat által különös erőt lelkének gondolatai és érzelmei fölött, midőn ezeknek ténykedéseit bizonyos életezél elérése céljából társítja, midőn ezeket e tekintetben rendesen engedelmesekké teszi akaratának, ha ez eszméit valósítani törekszik... Bármilyen nagy kétségtelenül az akarat ereje, ha helyesen fejlesztettük, még sem

szabad azt a tényt szem elől téveszteni, hogy ezen fejlődés csak fokozatos nevelés után létesült, mely nevelés állandó gyakorlatban és contactusban volt az élet viszonyaival.¹

Mindeddig bonyolult pszichologiai folyamatokat, lelki elemek szövedékét látjuk, de sehol sem akadunk liberum arbitriumra. Megengedem, hogy szerencsés körülmények közt az erkölcsi eszmék, érzelmek és vágyak bámulatos erőre kapnak, hogy a fentebb leirt pszichologiai folyamatban megerősödven, alkalom adtával a velük küzdő képzeteket stb. az öntudatból azonnal kiszorítják; ilyen esetben az illető egyén *erkölcsi automaton* lesz.

Már hallom az olvasó felkiáltását: ez utolsó tétellel magam alatt vágom a fát. Ha az erkölcsöknek megfelelő képzetek, érzelmei, vágyai ilyen módon túlságosan tengenek és megerősödnek, vége van a fentebb leirt lelki szabadságnak.

Némely tekintetből bizony vége! De baj-e az? Mit mond Herbart? Während umgekehrt die Richtigkeit eines schnell gefassten Entschlusses gelobt wird. Im letzteren Falle *erblickt man eine ausgezeichnete Entschiedenheit des Charakters* neben der Sicherheit der Auffassung und des Urtheils. A gonoszságban való megátalkodottságot keményen ítéljük el, a jóban való eltökéltséget és kitartást annál jobban megdicséjük. Különben az életben a nehézségek sokszor nem onnan származnak, mintha az akarati elhatározás a jót tenni nem volna meg, hanem onnan, hogy az élet körülményei sokszor olyan bonyolultak, hogy hosszú tanakodás szükséges, míg rá jutunk, hogy ebben vagy abban az esetben minden körülményt számba véve, *melyik* a legjobb elhatározás.

¹ I cannot but think that moral philosophers have sometimes exaggerated greatly the direct power of the will, *as an abstract entity*, over the thoughts and feelings, without at the same time having taken sufficient account of the slow and gradual way in which *the concret will* itself must be formed . . . Just in fact as an individual gains by practice a particular power over the muscles of his body, associating them in action for the performance of complicated acts, which without previous training he could no more perform, than he could fly, and rendering his muscles in this regard habitually obedient to the dictates of his will; so can he gain by practice a particular power over the thoughts and feelings of his mind, associating them in action for the accomplishment of a definite purpose in life, and rendering them in this regard habitually obedient to the dictates of the will in the pursuit of its ideal . . . Great then as the power of will unquestionably is, when rightly developed, we ought not to lose sight of the fact that its development is effected only by the gradual education of a continued exercise in relation to the circumstances of life.

Sokszor erkölcsi kötelességek is ütköznek össze. Ilyen esetben a lelki szabadság csakugyan abban áll, hogy egy képzet, egy gondolat ki ne szorítsa a többieket az öntudatból és útját ne állja a nyugodt tanakodásnak; ilyen esetben, bár az erkölcsi érzelmek és vágyak a legszilárdabbak, hamarosan még sem fogjuk magunkat valamire elharározni. Itt azon eset is előfordulhat, hogy elhamarkodott, rossz következményű elhatározásunk inkább tévedésnek, tudatlanságnak veendő, mint erkölcsi rosszaságnak. Abban legyen tehát az ember *erkölcsi automaton*, hogy az erkölcsi eszmék, érzelmek és vágyak állandóan uralkodjanak. Abban álljon a *szabadság*, hogy az eszközöket fontolgatva válogassa, vagy az életnek bonyolult helyzeteiben a körülményeket latolgatva számba vegye.

Már régen tapasztalták és tudták, hogy a praktikus élet a determinismust vallja, hogy még olyan ember is, ki elméletében és teljes meggyőződéssel indeterminista, mindennapi életében, cselekvéseiben determinista. Henry Maudsley (*The physiology of Mind* 411. l.) igen szépen mondja: «E közben minden emberi intézmény ép úgy, mint az emberi viselet gyakorlatilag, implicite vagy explicite a szellem birodalmában uralkodó népszerűsége van építve: a nevelés, a büntető codex, a társadalom intézkedései, a törvény rendeletei ezen alapon nyugszanak és szentesített tételeinek minden nem követése büntettnak vagy örültségnek vétetik. A törvény mindezen rendeleteinek egyszerű célja az, hogy az embereket az által, hogy akaratokat determináló indokokkal rájuk hatnak, arra bírják, hogy bizonyos módon cselekedjenek; és a *tapasztatás bizonyítja, hogy* (eme törvényrendeleteknek) *van foganatjuk, mert a világ folyását systematicice velük él, mit nem tenne, ha a tényleges kísérlet azokat hatásosaknak nem bizonyítaná*, más szóval, ha hatásuk bármely pillanatban olyan szeszélyes, önkényes, szabad akarat által meg volna semmisíthető, a milyent a metaphysikusok maguknak képzeltek és a theologusok lelkes szavakkal emlegettek. Testvérek nem élhetnének egyetértésben, az emberi társaság ténylegesen lehetetlen volna, ha az emberek bizonyos körülmények közt nem számíthatnának egymásnak gondolataira, érzelmeire és cselekedeteire; de ők ép úgy bíznak az emberi jellem és magaviselet egyformaságában, mint bíznak a természet egyformaságában, mert az erkölcsi okok, az az indokok hatásában ép olyan egyformaság feltalálható, mint a physikai okokban».¹

¹ Meanwhile all human institutions, as well as human conduct, are practically founded on a recognition, implicit or explicit, of the reign of law in the province of

Ha tovább folytatjuk vizsgálatainkat, még azt is látjuk, hogy a mindennapi élet a determinismus elmélete szerint számítja be a tetteket. Bevezetésül szolgáljanak Herbartnak következő szavai, melyek az élethől vannak merítve (S. W. IX. 279. 1.): Wo die Motive der Handlung gar nicht von aussen kommen, (z. B. nicht durch Furcht oder zufällig erregte Hoffnung, nicht durch Zureden herbeigeführt), und wo ihnen gar nicht widerstrebt wird, — wo überdies alle übersehbaren Folgen bekannt und vorbedacht waren: da wird die Handlung als völlig frei betrachtet. Hingegen sind schon diejenigen Handlungen nicht vollkommen frei, welche in der Eile dergestalt geschahen, dass man sagen kann: der Mensch hatte nicht Zeit zur Überlegung; hier schon beginnt das etwa Verfehlete Entschuldigung zu finden; während umgekehrt die Richtigkeit eines schnell gefassten Entschlusses gelobt wird. Im letzteren Falle erblickt man eine ausgezeichnete Entschiedenheit des Charakters neben der Sicherheit der Auffassung und des Urtheils. Bei der unüberlegten in Eile vollzogenen Handlung vermuthet man, der Charakter der Person könnte wohl zu einer andern Handlungsweise den Grund enthalten haben. Etwas Ähnliches tritt ein, wo aus unerwarteten Umständen sich Folgen ergeben, welche nicht im Gesichtskreise des Handelnden lagen. Dies erinnert an den wichtigen Punct, dass einige Bekanntschaft mit des möglichen und wahrscheinlichen Folgen einem Jeden zugemuthet wird; wobei sich die Verschiedenheit derjenigen Folgen zeigt, welche eigentlich gewollt wurden und anderer, welche man theils sich gefallen liess, während sie gewiss bevorstanden, theils in ungewisser Ferne als dasjenige

mind: education, the penal code, social regulations, legislative enactments rest upon this basis, and emancipation from their sanctions is treated as crime or insanity. The plain design of this enactments is to constrain people to act in a certain way, by supplying the motives which shall determine the will; and the result of experience assuredly is to prove that they are efficacious, for the world goes on making systematic use of them which it would not do, if they were not proved efficacious by trial, this is to say, if the constancy of their action were liable to be interrupted as any moment by capricious, arbitrary, frere will, such as metaphysians have imagined and theologians have extolled. Bethren could not dwell together in unity, human society would in fact be impossible, if men were not able to reckon upon one anothers thoughts, feelings and actions under certain conditions; but they do rely on the general uniformity of human character and conduct, as they rely on the uniformity of physical nature, because there is a uniformity in the operations of moral causes or motives as there is in the operations of physical causes.

betrachtete, worauf man, wenn schon ungerne, es müsse ankommen lassen. Wo einer in grosser Ungewissheit, etwas in einer ihm zuvor ganz unbekanntan Lage, irgend Etwas thun musste, da liegt vor Augen, dass selbst die grösste Entschlossenheit des Versuchs, doch kein entschiedenes Wollen ist, *weil sich kein bestimmtes Gewolltes angeben lässt*, sondern statt dessen vorbehalten bleibt, gemäss den Umständen, die sich ergeben werden, fernere Entschlüsse zu fassen. So viel Einfluss hat das Wissen auf das Wollen: und schon desshalb werden Kinder, auch die klügsten, deren Handlungen in ihrem kleinen Kreise vollkommen frei sind, doch in Bezug auf grössere Geschäfte als unfrei, d. h. als unmündig betrachtet.

Herbartnak e szavai igen közel érintik a beszámíthatóság kérdését, szól olyan cselekvésekről, melyek teljesen beszámíthatók, olyan cselekvésekről, melyeknek beszámíthatásánál egyik-másik mentésig hozható fel, szól olyan cselekvésekről, melyeknek minden következményei teljesen előre nem voltak láthatók, melyekért a felelősség a cselekvőt tehát teljes mértékben nem érheti, szól oly körülményekről, midőn a cselekvő messzeható tervet nem alkothat magának és alkalomadtával a körülményekhez képest határoz, de bármilyen oldalról vizsgáljuk meg a szöveget, ha többet nem akarunk kiolvasni belőle, mint a mennyi benne van, sehol sem szól ő indok nélkül történt elhatározásokról és a tőlük eredő cselekedetekről, pedig ilyeneket kíván az indeterminismus.

Mert vizsgálatomban az a czélom, megvizsgálni, miképen ítél a mindennapi élet és nem a kathedraphilosophia, oly könyvet vettem elő, mely közkeletű, és mely közetlenül nem azt a kérdést tűzi ki magának, hogy e kérdés philosophiai szempontból miképen tárgyalandó, hanem gyakorlati czélok felé törekszik. E könyv: Carrara Ferencz: A büntető jogtudomány című munkája. A negatív és a büntettet módosító instanciákra fordítottam figyelmemet, mert a kivételek és módosító körülmények sokszor a szabályra erős fényt képesek vetni. Habár nem is teljesen azonos, de mégis hasonló az eset a psychológiában, midőn a tudósok a rendellenes tüneményeket vizsgálják meg, mert így a rendes tünemények egyik-másik homályos pontja fényesen megvilágíttatik. A kérdés tehát az lesz: milyen körülmények módosítják vagy szüntetik meg a büntettnek beszámítását? Először felsorolom a tényeket, és majd azokhoz fűzöm elmélkedésemet.

Szabály: «Hogy valamely büntett erkölcsi ereje teljes legyen

betrachtete, worauf man, wenn schon ungerne, es müsse ankommen lassen. Wo einer in grosser Ungewissheit, etwas in einer ihm zuvor ganz unbekanntan Lage, irgend Etwas thun musste, da liegt vor Augen, dass selbst die grösste Entschlossenheit des Versuchs, doch kein entschiedenes Wollen ist, *weil sich kein bestimmtes Gewolltes angeben lässt*, sondern statt dessen vorbehalten bleibt, gemäss den Umständen, die sich ergeben werden, fernere Entschlüsse zu fassen. So viel Einfluss hat das Wissen auf das Wollen: und schon desshalb werden Kinder, auch die klügsten, deren Handlungen in ihrem kleinen Kreise vollkommen frei sind, doch in Bezug auf grössere Geschäfte als unfrei, d. h. als unmündig betrachtet.

Herbartnak e szavai igen közel érintik a beszámíthatóság kérdését, szól olyan cselekvésekről, melyek teljesen beszámíthatók, olyan cselekvésekről, melyeknek beszámíthatásánál egyik-másik mentésig hozható fel, szól olyan cselekvésekről, melyeknek minden következményei teljesen előre nem voltak láthatók, melyekért a felelősség a cselekvőt tehát teljes mértékben nem érheti, szól oly körülményekről, midőn a cselekvő messzeható tervet nem alkothat magának és alkalomadtával a körülményekhez képest határoz, de bármilyen oldalról vizsgáljuk meg a szöveget, ha többet nem akarunk kiolvasni belőle, mint a mennyi benne van, sehol sem szól ő indok nélkül történt elhatározásokról és a tőlük eredő cselekedetekről, pedig ilyeneket kíván az indeterminismus.

Mert vizsgálatomban az a czélom, megvizsgálni, miképen ítél a mindennapi élet és nem a kathedraphilosophia, oly könyvet vettem elő, mely közkeletű, és mely közetlenül nem azt a kérdést tűzi ki magának, hogy e kérdés philosophiai szempontból miképen tárgyalandó, hanem gyakorlati czélok felé törekszik. E könyv: Carrara Ferencz: A büntető jogtudomány című munkája. A negatív és a büntettet módosító instanciákra fordítottam figyelmemet, mert a kivételek és módosító körülmények sokszor a szabályra erős fényt képesek vetni. Habár nem is teljesen azonos, de mégis hasonló az eset a psychológiában, midőn a tudósok a rendellenes tüneményeket vizsgálják meg, mert így a rendes tünemények egyik-másik homályos pontja fényesen megvilágíttatik. A kérdés tehát az lesz: milyen körülmények módosítják vagy szüntetik meg a büntettnek beszámítását? Először felsorolom a tényeket, és majd azokhoz fűzöm elmékedésemet.

Szabály: «Hogy valamely büntett erkölcsi ereje teljes legyen

szükséges, miszerint a tettes, a felfogás és ítélet pillanatában az értelem felvilágosítsa, s hogy a vágy és elhatározás pillanatában teljes szabadsággal birjon». I. k. 145. l.

Ez a szabály; értelmezését megvilágítják a módosító és fölmentő körülmények.

Módosító és fölmentő körülmények.

A) *A kor.* Mert a gyermek és a fiatalság korában az értelem még fejletlen, Carrara az emberek korát illetőleg négy kort különböztet meg: 1. *A föltétlen beszámíthatatlanság korát* (1—7 és 7—12 évig). Ha valaki ilyen korban vétett javító intézetbe küldendő, a fenyítő törvényszéknek nincs köze ő hozzá. 2. *A feltételes és nem teljes felelősség kora* (12—14 és 14—18 évig). A bírónak meg kell vizsgálnia, vajjon a tettes kellő megkülönböztető képességgel bírt-e, hogy az erkölcsileg jót és rosszat megismerhette és megismerte-e? ha igen, a tett beszámítható, de csak kisebb fokban. «A megkülönböztető képesség kutatása megengedésének oka e korszakra nézve azon észleletből származik, hogy bizonyos egyéneknél vagy az oktatás hiánya, vagy természeti késedelem miatt, az értelmi erő kifejlődése lassabban történik.» 223. §. Ha e képesség meg is van «elméje nem szilárdult meg, és nincs kellő tapasztalás esze világának helyes használására és arra nézve, hogy az ész tanácsát szegezze a szenvedélyek élénk sugalmi ellen». 224. §. Az indulatok rohama is nagyobb e korban. 225. §. 3. *A nagykorúság korszaka* (a 18. évtől fölfelé) 4. *Az aggkor.* «Az aggkor tompaelműsége vezethet . . . Ez esetben azonban a beszámítás kisebb fokra való szállításának oka elmebetegség és nem a magas kor.» 230. §. «De az aggkor önmagában nem kevesbítheti az öreg embernek tetteiért való felelőségét.»

B) *Alomban* vagy alvajárásban elkövetett tetteknek nem tulajdoníthatunk szándékosságot.

C) *Süketnémaság.* «Az elvont fogalmakat, minők: kötelesség, jog, igazság, az ember csak embertársaitól a hallás által nyert közlés segítségével szerezhetheti meg. Az elvont eszmék közlésének szükséges közege a szó. A többi érzék által megszerezhetjük a büntető jognak mint anyagi ténynek fogalmát, de nem igazságnak ismeretét.» 242. §. A bírónak meg kell vizsgálnia, vajjon pótolhatta-e a süketnéma és mennyire pótolhatta a nyert oktatás által e hiányt. Még így is kétes az, vajjon az oktatás pótolhatta-e teljesen ezen hiányt, hogy a süketnéma élő szóval erkölcsi oktatást nem kapott.

D) *Téboly*. «... az értelmi téboly, vagy elmezavarral járó őrültség magában is kizárja a beszámítást, s kizárja akár hülyeség, akár háborodás, akár őrjöngő düh alakjában lép föl. Az erkölcsi tébolylyal, vagy az elmezavar nélküli őrültséggel máskép áll a dolog. Ez sem erkölcsileg, sem társadalmilag nem kevesbíti a tettes felelős-ségét stb.» 249. §. Az értelmi téboly, ha részleges is, kizárja a be-számítást ha befolyt a gonosz tett elhatározására. Ép úgy kizárja a felelősséget azon körülmény, ha az őrültségi roham a tett elkövetésekor volt meg, de ha az illető ember világos perczeiben követett el bün-tettet, megbüntethető érte.

H. Maudsley Responsibility stb. című művében némileg más-képen adja elő e tant: Angol jogászoknál a vádlott csak akkor nem esik beszámítás alá, ha behizonyúl, hogy midőn tettét elkövette, őrült-ségében tettének természetét vagy minőségét nem ismerte, vagy ha ismerte, nem tudta, hogy rosszat követ el. A bírák más alkalommal így nyilatkoztak: Ha a vádlott mentiségére részleges elmei csalódás-ról szólnak, akkor az eset úgy ítélendő meg, hogy a tény olyannak vétetik, a minőnek a vádlott magának gondolta (... he must be considered in the same situation as to responsibility as if the facts with respect to which the delusion exists were real). Például, ha valaki embert. ását megöli, lévén azon csalódásban, hogy ez életét támadta meg, akkor büntetlen marad, de megöli azon tévhitben, hogy ez nagyon is igazságtalan volt iránta, akkor megbüntetésendő. Maudsley ezen nyilatkozatokkal szemben tetszéssel említi meg Bell amerikai bírónak nézetét. Ez azt mondja, hogy a vádlottnak a különös esetben tudnia kellett, hogy büntetésendő cselekvényt követett el, folytatja azonban: *ahhoz még hozzá teszem, hogy elég lelki erővel bírt, hogy zava-rodott elméjének rögtöni impulsusát legyőzze*. Már megszoktam, hogy az őrültség különös jeléül vegyem azt, hogy az őrült képtelen szelleme tevékenységét ellenőrizni (... to which I add sufficient mental power to control the sudden impulses of his own disordered mind ... I have been accustomed to regard as the distinguishing test of insa-nity the inability to control the actions of man's mind). Maudsley szerint a leghelyesebb az volna, ha szakemberek az elmegyógyász-at-ban mondanák ki ilyen esetben, hogy a vádlott bűnös-e, vagy nem bűnös és azután szakvéleményükhez képest ítélne a bíró.

A büntetés súlyát enyhíti, vagy büntetlenségre jogosít a kény-szer, a fájdalom hevessege és az ittasság. E tekintetből mint tárgyam-

mal szorosabban összefüggő tant, kijegyzem azt, mit Carrara az indulatokról és az ittasságról mond.

E) *Az indulatok.* «Különbséget kell tennünk a vak és fontolódó szenvedélyek közt. Amazok heves nyomást gyakorolnak a lélekre, megtörik az ész ellentállását és az értelemnek kisebb fontolódó képességet adunk. Emezek ellenben élesebbé teszik az okoskodás számítását és az akarat elhatározást teljesen szabadon hagyják. Az elsőket el kell fogadnunk beszámítást kisebbitő okok gyanánt; mert valóban érdemes a beszámítás enyhítésére, kit a rögtönös zavar rohama ragadott a büntett elkövetésére. Az utóbbiakat nem, mert a ki okoskodik és számít, köteles megemlékezni a törvény tilalmára, s megfontolnivala következményeit.» 321. §.

«E szerint csak a harag és félelem azon szenvedélyek, melyeknek a büntetőjog a beszámítást kisebbitő erőt tulajdonít. A félelemnek ezen erő nagyobb mérvben tulajdonítandó; mert nem bűnös és kevésbé van az akarat uralma alá vetve. Még nagyobb mérvben bír ez erővel a félelem és harag, midőn együtt fordul elő.» 324. §. «Mindezen szenvedélyek mentő ereje abban van, hogy heves és rohamos nyomást gyakorolnak az akaratra. Az ember azért felelős elhatározásaiért, mert akarata az észszel fel van fegyverkezve. Az ember eszének működése azonban nyugodt és lassú.» 325. §.

F) *Az ittasság.* Mivel az ittasság az akarat elhatározás erejét gyöngíti, mentő körülmény az, de sőt, ha az ittasság mulékony elmezavarhoz hasonló állapotba hozza az embert, oly kevésbé számítható be a tett, mint az, melyet valaki mulékony elmezavarban elkövetett. Az álomkóros ittasság a felelősséget teljesen kizárja. (340, 341. §§.)

Eszem ágában sincsen, hogy szót szóljak arról, vajjon jogilag helyes-e Carrara tana, arra sem méltónak, sem hivatottnak vagy képesnek nem érzem magamat, a szerzőnek pszichológiájáról sem akarok szólni, mely már több helyen igen is kifogásolható. Carrara kitünő criminalista lehet, de gyöngé pszichologus. Vizsgálni akarom azonban, vajjon talál-e a fentebbi sorokban a liberum arbitrium nyomát?

A liberum arbitriumot teljes tisztaságában úgy fogom fel, hogy Péter vagy Pál két- vagy többféleképpen határozhatja el magát oly módon, hogy *semmi* indok sem bírja őt arra, hogy erre vagy arra határozza el magát; elhatározása *teljesen* önkényes és szeszélyes. A liberum arbitrium a pszichologiai és physikai *causalis* lánczolatától *teljesen* ki van szakítva, tőle független. (Ha ki azt állítja, hogy a liberum

arbitrium abban áll, hogy valaki több indok közt választhat oly módon, hogy midőn az egyik indok *tűlsúlyra jut*, a szerint elhatározza magát, akkor teljesen egyetértek vele.)

Ha a liberum arbitriumot a fentebbi tisztaságában vesszük, akkor többfélélet nem tudok érteni, miről felvilágosítást kérek az indeterminista hivétől. A csecsemőben még nincsen meg a liberum arbitrium, a meglett emberben már megvan. Fejlődik-e a liberum arbitrium képessége? Ha igen, akkor e fejlődésnek mindenesetre törvényszerű tünetei lesznek és a liberum arbitrium már nem független a pszichikai és fizikai okok láncolatától, mert a tünetek egymásutánjában lesznek bizonyosan oki összefüggések; szóval a liberum arbitrium már többé nem tiszta liberum arbitrium. Ha nem fejlődik, hanem egyszerre lép fel, akkor az a kérdés, hogy mikor lép az fel? Carrara szerint 7 vagy 12 éves korban, vagy 18 éves korban, mert akkor áll be a teljes beszámíthatóság kora. Vagy miért lép fel a liberum arbitrium csak ebben a korban? miért kezdődik a teljes beszámíthatóság csak ebben a korban? Füg-g-e ezen körülmény valamely októl? Ha a liberum arbitrium az ész fejlettségétől vagy fejletlenségétől függ, ha azt a fiatal kor, a süketnémaság, az álom, az aggkor, a téboly, az indulatok és szenvedélyek, az ittasság befolyásolhatják, megint az a kérdés merül fel, miképen lehetséges ez? Okilag függ-e tőlük? Akkor már többé nem tiszta liberum arbitrium. Ezen oki befolyásnak vannak-e törvényszerű tünetei? Hiszen a mindennapi élet e befolyásnak fokait is megkülönbözteti, van minősített, nagyobb-kisebb álom, téboly, vannak fokilag különböző indulatok és szenvedélyek, van nagyobb-kisebb ittasság. Ezen fokoknak és módosításoknak nincsen okuk és törvényszerűségük? Ha igen, mint a praktikus életben követett elvek tanúsítják, akkor megint nem liberum arbitrium az többé, mert az az elmélet szerint a pszichológiai és fizikai okok láncolatától független. Mind megannyi kérdés, melyekre az indeterminismus szempontjából nem adhatok feleletet és mind megannyi körülmény, melyek a mindennapi életben a tettek beszámításánál számba vétetnek.

Már előbb említettem, hogy a pszichológiai tünetmények genetikai fejlődésükben érthetők meg, hogy az intelligenciában a képzetek kapcsolásából, az összekapcsolt képzeteknek képzettömbökké való összeforradásából és e képzettömbök egymásra való hatásából magyarázandók meg a magasabb szellemi tünetmények, hogy az akarat fejlődése az intelligencia fejlődésével lépést tartva, először közvetlen dolgokra

irányúl, azután elvontabb és bonyolultabb dolgokra. Ahhoz hozzácsatolandó még a következő körülmény.

Az erkölcsiség maga társadalmi productum, hosszú fejlődésnek eredménye, mely az emberi műveltség kezdetétől e pillanatig haladt és haladni fog, mely, mint a nyelv, mindennapiszükségnek felel meg, a műveltség fennállását és haladását lehetővé teszi, szóval a művelt társadalmi életnek az alapja. Már most az egyes ember nem maga gondolja ki magának az erkölcsi eszméket, hanem ezekben ép úgy mint a nyelvben, midőn csak oly szavakat használ és oly összeköttetésben, mint ember-társai, erkölcsi érzelmeiben és törekvéseiben a környezettől függ. A környezet fejlesztí benne azon erkölcsi szintájt, melyet jelleme és életkörülményei megengednek, ha e körülmények kedvezők, akkor a fentebb leírt módon önmagát fogja művelni és jeles erkölcsi ember lesz belőle. E tekintetben Leslie Stephen: *The science of Ethics* című munkában igen szépen mondja: (152. l.) Ha tehát mondjuk, hogy az erkölcsiség nő és nem készül, akkor voltaképen azt a tényt emeljük ki, hogy az az organikus ösztön fokozatos fejlődésének gyümölcse, mely sok nemzedéken át folytatódik. Minden egyén az erkölcsi érzelmeket magába szívja, a mint felcseperedik, és azért őseredetieknek nézi, mert öntudatos reflexio nélkül elfogadta. Az ily módon kidolgozott erkölcsi codexet változtatni annyit jelent, mint változtatni a legmélyebben gyökerező gondolkodási és érzési módot, mely az élet egész céljába és irányába be volt oltva, és a faj által mint a külső világról szóló elmélete el van fogadva.¹

Ha az előbb mondottakat szem előtt tartjuk, akkor oly módon magyarázhatjuk meg a Carrara művéből vett pontokat: Ha a gyermeknek és fiatal embernek tetteit nem számítjuk be annyira, ez onnan van, mert intelligentiája és akarata még nem fejlődött oly magas fokra, mert a társadalmi nevelő és oktató behatás által erkölcsi érzelmei és nézetei annyira még ki nem fejlődtek mint a meglett emberben, mert ember- és világismerete nem eléggé tág, hogy azon

¹ When we say, then, that morality grows and is not made, we really point to this fact, that it is a fruit of a gradual evolution of the organic instinct continued through many generations. Each individual imbibes the moral sentiments as he grows up and regards them as primitiv, because he has accepted them without conscious reflexion. To alter the code thus elaborated is to alter the most deeply rooted modes of thoughts and feeling, which are imbedded in the whole scheme of life and accepted by the race as its theory of the external world.

esetre, ha a jót akarja is, a bonyolult életviszonyokban a helyes esz-
közöket választhassa, mert az erkölcsi önnemesítésének folyamata talán
még alig csak megkezdődött.

Hasonló az ok, hogy a süketnémaságot is a beszámításnál tekin-
tetbe kell venni, mert a fentebbi körülmények mind kedvezőtleneb-
bek nála.

A nyugodt megfontolást megakadályozzák az indulatok, de a
szenvedélyek is, mert nem rossz színben tüntetik fel a világot, a
milyen az. Zavarólag, illetőleg bénítólag hatnak a lélek működésére
az ittasság és a téboly. Mindenütt látunk felette bonyolult psychiologi-
ai és physiologico-psychologiai tüneteményeket, melyek tanulmányo-
zandók, de sehol sem liberum arbitriumot.

Az igaz, hogy még mindig titokszerű marad az 1. miképen hatnak a
testnek egyes állapotai, mint az ittasságban és tébolyban, a lélek-
nek tüneteményeire, vagy lehet-e ilyen hatásról egyáltalában szó? 2.
Mondjuk-e, hogy a test állapotai nem hatnak a lélekre? hogy a testi
tünetemények azonosak a lélek tüneteményeivel, csak más szempontból
tekintve? hogy valamely tünetemény érzéseinkel vizsgálva testi tüne-
mény, mely a belső tapasztalás szerint bizonyos, neki megfelelő lelki
tünetemény? 3. vagy csak párhuzamosan haladnak a testi tünetemények
a lelkiekkel?

A Carrara munkájából vett résznek egyes pontjaira így sem
adhatunk végérvényes feletet, de ha az utóljára említett három hypo-
thesisnek bármelyikét is elfogadjuk, mindenütt már a kiinduló pontnál
az egyes tünetemények közti oki összefüggést feltételezzük. Még azon
esetre, ha mind az indeterminismust, mint a determinismust csak
hypothesisnek vennők is, még akkor is az utóbbit kellene választanunk,
mert vele többet megmagyarázhatunk.

Az indeterministáknak egyik legtetszetősebb érvük az a tételük,
miszerint az embert igazságtalanul büntetjük gonosz jelleme miatt, és
igazságtalanul dicsérjük, illetőleg jutalmazzuk jó jelleme miatt, mert
ha az ember főbb jellemvonásait születésével kapja, akkor sem nem
az ő bűne rossz jelleme, sem nem az ő érdeme jó jelleme.

Hogy e tételt helyes szempontból megítélhessük, mindenekelőtt
szükséges megvizsgálunk, mit vall a nevelés és a mindennapi élet.

Pár éves gyermeknél még nem szólhatnak «önalkotta jellemről
és mégis megdicsérjük, megjutalmazzuk, vagy megbüntetjük érdeme
szerint. Azt mondhatná valaki, a büntetés illetőleg megdicsérés és

megjutalmazás csak nevelési szempontból történik. A mindennapi tapasztalás másról tanuskodik: olvasóim mindegyike számtalanszor hallhatta a szót: «ezt a vásott fiút meg kell verni!» még pedig olyan hangon, mely hangból a büntetési szándék jobban volt kiérezhető, mint a javítási szándék. A gonosz embert megbüntetjük, ha gonoszat *tett*, a jót megjutalmazzuk, ha jót *tett* tekintet nélkül arra, valjon az illetőnek jellemében önműve-e a gonoszság vagy jóság. Ha jóindulatu ember gonosz körülmények miatt gonoszsá lesz, sajnáljuk, hogy a jeles indulatu embert a körülmények a mélységbe rántották, büntetett talán enyhébben ítéljük meg, de mégis gonosz *tettét*, mert gonosz, büntetjük meg, akár az eredeti gonosz jellemnek, akár csak a körülményeknek az a szüleménye. Ha jóindulatu ember erkölcsileg gonosz körülmények közt jeles férfi marad, megdicsérvük, de jobban dicsérvük meg, mert a csábításoknak ellenállott, de első sorban arra tekintünk, jó-e, rossz-e a *tett*, a többi csak módosítja ítéletünket, de alapjellegét nem változtatja meg. De még az is, hogy a csábításnak ellentállott, tetteiben nyilvánul. Megdicsérvük a kedves kis gyermeket, ép úgy a meglett férfit, megbüntetjük a kiskorú gyermek rosszágát ép úgy, mint a nagykorú emberét, tekintet nélkül arra, önalkotta jellemről van szó vagy sem? De még tovább megyek, megverjük a macskát, ha húst lopott és rajta kapjuk, és megsimogatjuk a jó vadászkutya hátát, ha a vadászatban derekasan segített és ezeknél csak nem fogunk önalkotta jellemről szólni. Tudja azt a gazember, hogy a gazságot magát nem büntetjük, csak a *gaztettet*, a ki minden gazsága mellett óvakodik, hogy sem a rendőrséggel, sem a fenytő törvényszékkal ne jőjjön collisióba; és sikerül talán. A gonosz embert, mint gonoszt megvetjük, a jó embert tiszteljük, de nem büntetjük vagy jutalmazzuk és ez a megvetés vagy tisztelet még akkor is megmarad akár önalkotta jellemről van szó, akár nem.

Az indeterministának fentebbi okoskodása tehát a tényeknek egyszerű elferdítése, amennyiben olyasmit akar védeni, mit senki meg nem támad. A tétel maga: a jellem megbüntetendő vagy megjutalmazandó, oly képtelenség, mintha A. Bain példája szerint azt mondanám: a kedves érzelem kerek vagy négyszögű. It is not an intelligible proposition, but a jargon. (Mental and moral science 400. l.)

Ha a gonosz tettet megbüntetjük, a jót megjutalmazzuk, csak azt kérdezzük, ő követte-e el, és megfontolva-e? De ezen megfontolásban nem a liberum arbitriumnak, hanem döntő indoknak van helye.

Magától érthető, tehát, hogy A-nak tettét nem számíthatjuk be B-nek; ha A valamely tettet elkövetett, akkor mint a társadalomnak tagja, embertársaira valamiképp hatott, és azoknak visszahatását bizonyos társadalmi törvények szerint elviselni kénytelen, legyen e visszahatás büntetés, javító intézetbe való küldetés, bolondok házába való bezáratás vagy más. A beszámítás a pszichológiai és társadalmi tudományok elvei szerint megoldandó kérdés, a melyhez nézetem szerint semmi köze sincsen liberum arbitriumnak.

De még egyre kérek feleletet az indeterminista úrtól, mondja meg: mikor kezdődik ezen „önalkotta jellem?» Carrara szerint 7 vagy 12, vagy 14 vagy 18 éves korban? Ha az minden egyes emberben különböző korban áll be, mondja meg nekem *egyes* esetekben, most már nem *javító*, hanem *megfenyttő* a büntetés. Aligha adhat rá feleletet.

Az előrebocsátottak után rövidebben végezhetünk az érdelemmel, mert a beszámíthatóságnál nemcsak a büntetésről, hanem a dicséret-ről illetőleg a jutalomról és érdemről is kell szólni. Mindenek előtt érdemről csak akkor szólhatunk, ha valaki erényt s jelességet feltüntet. Mint két fogalomban, az erényben és érdemben sok a viszonylagosság: érdemül vétetik itt az, mi más időben, másutt és más körülmények közt csak a mindennapi kötelesség számába megy, erénynek sem tartják ugyan azt mindenütt és minden időben, de ezt, mert vizsgálatom keretébe nem esik, nem akarom taglalni. Érdemet ott látunk, hol valaki a környezettől elfogadott erkölcsi codex szerint, oly erényes tettet követett el, vagy hosszabb időn át oly erényes magaviseletet tanusított, mely a középszerűt, a kötelességszerűt meghaladja. Ha valaki tettét akadályokkal és megkísértésekkel küzdve, önzetlenül, de sőt néha saját érdeke ellenére, csak az erkölcsi eszmék iránti lelkesedésből teszi, akkor méltán csodálatunkat kelti fel, dicséretünket érdemli meg, és ha megjutalmazzuk, senki sem fogja mondani: a jutalom kedvéért tette. Az érdem így tekintve kiváló jellemvonások szüleménye, mely jellemvonások velünk születtek és szerencsés adomány, de másrészt szerencsés körülmények közt megindult és folytatott fejlődés gyümölcse; mindenütt tehát okilag egymástól függő tünetekkel van dolgunk, de nem az okozati láncolatot megszakító liberum arbitriummal.

Midőn most tulajdonképeni rövidke értekezésemnek végére jutottam, csak még két megjegyzést akarok tenni. Már többen tették meg a talpraesett észrevételt, hogy csakis a determinismus alapján építhetni fel az erkölcestant. Ha az indeterminismus azt kívánja, hogy

semmi indok ne bírja az embert arra, hogy ő bizonyos módon határozza el magát, hogy a tetteire való elhatározás alkalmával az indokok közti választás teljesen szabad és önkényes, akkor hiába való azon követelés, hogy az ember cselekvéseiben csak erkölcsi indokok által vezéreltesse magát, ha pedig ez utóbbit kívánjuk, akkor már csak *determinált* akarati elhatározásokról lehet a szó, t. i. erkölcsi indokok által determinált akarati elhatározásokról. Tertium non datur.

Mire törekszik a nevelés, a jóra és dicséretesre törekvő közvélemény? Nemde arra, hogy az egyes emberek lelkét a fennálló erkölcsi codex szerint idomítsa, azaz, az egyesek akarati elhatározásait bizonyos módon *determinálja*? Ez teszi csak lehetségessé azt, hogy a társadalom fennállhasson, a mint a szellemi közlekedés csak úgy állhat fenn, hogy mindenki a közös nyelvet beszélje és nem kiki a saját alkotta nyelvét. A mint ez utóbbi esetben babeli torony lenne az eredmény, úgy az előbbi esetben a társadalom felbomlanék. Tehát már ezen szempontból is a determinismus fogadandó el az erkölcsi beszámításnál.

A második megjegyzés, melyet tenni akarok az, hogy a determinismus és indeterminismus közti harc elöreláthatólag még jó ideig fog folyni. Az ellenkező táborban egyebek közt olyan kitűnő moralistát találók, mint az előbb említett Henry Sydgwicket, ki a fentebb említett remek művében, miután az érveknek egy czélszerűen válogatott seregét felhossa, mely a determinismus mellett szól, ekképen nyilatkozik: This almost overwhelming cumulative proof seems, however more than balanced by a single argument on the other side: the immediate affirmation of consciousness in the moment of deliberate volition. It is impossible for me to think, at such a moment, that my volition is completely determined by my formed character and the motives acting upon it. The opposite conviction is so strong as to be absolutely unshaken by the evidence brought against it. I cannot believe it to be illusory. So far it is unlike the erroneous intuitions which occur in the exercise of the senses: as (e. g.) the misperceptions of sight and hearing. For experience soon teaches me to regard these as appearances whose suggestions are misleading: but no amount of experience of the sway of motives even tends to make me distrust my intuitive consciousness that in resolving after deliberation I exercise free choice as to which of the motives acting upon me shall prevail. Nothing short of absolute proof thart this consciousness

is erroneous could overcome the force with which it announces itself as certain. (51. l.) (Ezek a felhalmozott bizonyítékok, melyek súlya alatt szinte összeroskadunk, több mint egyensúlyba látszanak tartva egy egyedüli érv által az ellenséges táborból, t. i. az öntudatnak közetlen nyilatkozata által a megfontolt akarati elhatározás pillanatában. Lehetetlen nekem elgondolnom ilyen pillanatban, hogy akarati elhatározásom képeződött jellemem és a ráható indokok által *teljesen* legyen meghatározva. Az ellenkező meggyőződés oly erős, hogy az ellene felhozott evidens tények által absolute nincsen megrendítvé. El sem hihetem, hogy illusorius legyen; oly annyira nem hasonló az azon téves közetlen észrevételekhez, melyek az érzékek gyakorlati használásában előfordúlnak, mint teszem a látás és hallás téves észrevételeiben. Mert a tapasztalás arra tanít engem, hogy ezek oly jelenségek, melyeknek sugallatai tévútra vezethetnek; de az indokok hatalmáról a tapasztalás semmi tömege sem képes birni, hogy ne bizzam ama intuitiv öntudatomba, miszerint a tanakodás után *teljesen* szabad választást gyakorlok a fölött, valjon a rám ható indokok közt melyik legyen a döntő». Csak az *absolut* *bebizonyítása* annak, hogy ezen öntudat téves, képes azt az erőt legyőzni, melylyel ezen öntudat nyilvánúl.)

Ezen szavakból látjuk, hogy Sidgwick, ki művében a valóságos életet tartja szemé előtt, sarokba van nagyon szorítva, de azt is látjuk, milyen nagy sok philosophusra nézve azon érv súlya, melyet értekezésem elején mint az indeterminismus mellett szólót felhoztam. Azonban Sidgwick maga is bevallja, hogy lehet erkölestant a determinismus elveire alapítani.

Dr. Lechner László.